

A Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutatóintézetében 2009 tavaszán életre hívott, 2019 óta a Társadalomtudományi Kutatóközpont Kutatási Dokumentációs Központjának keretei között működő 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely (www.20szazadhangja.tk.hu) a magyar társadalomkutatás, ezen belül a kvalitatív módszerekkel készült kutatások örökségét kívánja gyarapítani. Műhelyünk összegyűjti, digitalizálja és közkinccsé teszi a kutatók által felajánlott interjúk, dokumentumok stb. másolatait. A kutatóműhely célja a magyar szociológia „hangzó” örökségének leltárba vétele, a kvalitatív módszereket alkalmazó magyar szociológiai műhelyek történetének feltárása és dokumentálása, valamint új történeti szociológiai kutatások kezdeményezése az összegyűjtött interjúk bázisán. Sorozatunkban egy-egy, már feldolgozott és online elérhető gyűjteményt mutatunk be azzal a nem titkolt céllal, hogy a potenciális új kutatók érdeklődését a gyűjtemény iránt felkeltsük. Az alább bemutatott gyűjtemény, ahogyan az archívum összes anyaga, kutatói nyilatkozat kitöltése után tekinthető meg. A nyilatkozat az archívum repozitóriumi oldaláról (voices.tk.mta.hu) érhető el.

HORVÁTH ANNA¹

KRITIKAI TÁRSADALOMTUDOMÁNY VAGY POLITIKAI KÉNYSZERPÁLYA?

A MUNKÁSÉLETMÓD KUTATÁS KUTATÁSI GYŰJTEMÉNY BEMUTATÁSA

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2022.1.129>

BEVEZETÉS

Tanulmányomban a 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhelyben (továbbiakban az archívum) található gyűjtemények gerincét alkotó, az 1970-es évek hazai nagyvolumenű szociológiai kutatásainak egyik, kifejezetten izgalmas történettel és történeti kutatási „perspektívákkal” rendelkező tagját, a munkáséletmód kutatási gyűjteményt mutatom be. A gyűjteményben fellelhető dokumentumok ismertetése mellett kitérek a gyűjtemény rövid „eredettörténetére”, illetve annak tudományos értelemben vett utóéletére, „ismertségére” is.

Az archívum különleges és egyedi szerepet tölt be a hazai társadalomtudományos gyűjtemények sorában: nem csupán kutatások eredményeit (az azok nyomán született publikációkat), hanem a kutatások során keletkező anyagokat is őrzi és rendelkezésre, felhasználásra bocsátja.² Ezáltal lehetőséget nyújt – a tudomány- és szakmatörténeti kutatások mellett – e források újabb feldolgozására, másodelemzésére. Az archívum ilyen módon – a közös kutatási múltunk feltárásával – hosszú távon is új lehetőségeket nyit meg a hazai társadalomtudományos kutatók előtt és a kutatások minden fázisának megismerését illetően – az előkészületektől az adatok elemzésig.

Az állomány tagjai a legkülönbözőbb módokon kerültek az archívumba. Jellemzően teljes gyűjtemények, alkalmanként szinte egész életművel felérő kutatási dokumentációk érkeznek, az adott kutatások vezetői, az azokban egykor résztvevők, esetleg az ő kutatótársaik, szakmabeli jó ismerőseik, barátaik közreműködésével,

1 Társadalomtudományi Kutatóközpont Kutatási Dokumentációs Központ.

2 Az archívum dokumentumainak elérése regisztrációhoz kötött, kutatói nyilatkozat kitöltése után tekinthetőek meg. A nyilatkozat az archívum repozitóriumi oldaláról (voices.tk.mta.hu) érhető el.

akár évtizedekkel a kutatások lebonyolítása után. A jelen írásban bemutatott gyűjtemény talán az egyik legkalandosabb történettel rendelkező – és megannyi másodkutatási lehetőséggel kecsegtető – anyag. Az archívum gerincét alkotó, az 1970-es, 1980-as évek „*ma már elképzelhetetlen volumenű empirikus kutatásai*” (Kovács-Lénárt-Szabari 2016:121) között van egy nagyobb mennyiségű kutatási dokumentáció, mely néhány, az akkori MTA TK Szociológiai Intézetében (ma: Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológiai Intézet) dolgozó munkatárs aktív és előrelátó közbenjárása révén maradt fenn az intézet költözése idején, és érhető el most már archívumi keretek között.

A Munkáséletmód kutatás dokumentációja gondosan lezárt dobozokban várta „türelemmel”, hogyan alakul a sorsa. Feltehetőleg nem sokan bolygatták a kutatás lezárultát követően, aminek praktikus és szakmai okai is lehetnek (erről a későbbiekben lesz szó). A dobozok néhány évvel az MTA TK 2017-es, a Várbeli épületből a Tóth Kálmán utcai, jelenlegi helyére való költözése előtt, egy szelekció során bukkantak újra fel, majd kerültek be az archívumba – mindenekelőtt Tibori Timea aktív mentőmunkájának eredményeként. (Az archívum digitális felületére 2016-ban került fel a kutatás dokumentációja teljes terjedelmében:³ ez összesen 630, különböző típusú és hosszúságú dokumentumot jelent, legnagyobb részük interjúleirat). Az ilyen és ehhez hasonló kutatási gyűjtemények megőrzése és szakszerű feldolgozása komoly eszköz-, tudás- és erőforrásigényes vállalkozás, melyre itthon a 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely létrejöttét megelőzően érdemi lehetőség nem adódott.

Mielőtt rátérnék a gyűjtemény keletkezésének történetére, illetve a gyűjtemény dokumentumainak rövid ismertetésére, fontosnak látom kontextusba helyezni a kutatást, ezzel is rámutatva annak jelentőségére. Azaz: először a magyar (társadalom- és) szociológiatörténet 1960-as és 1970-es évekbeli fontosabb folyamatait ismertetem.

A MAGYAR SZOCIOLÓGIA (ÚJRA)INTÉZMÉNYESÜLÉSE

A Munkáséletmód gyűjtemény egy, az 1970-es évek derekán⁴ kezdődött kutatás anyagait foglalja magában. Ahogy azt Szabari Vera (2020a) is kiemelte a magyar szociológia korszakolásáról szóló írásában, az 1960-as évek elejétől az 1970-es évek közepéig tartó időszak a magyar szociológia történetének kulcsfontosságú időszaka volt, kiváltképp a mai magyar szociológia lencséjén keresztül szemlélve:⁵ a második világháború után először adódott lehetőség az intézményrendszer fokozatos (részben újbóli) kiépítésére. E folyamatok elindulását tágabb értelemben a reformszocialista időszak, vagyis a Kádár-korszak konszolidációja tette lehetővé.⁶ Magyarországon a szociológia 1960-as, 1970-es évekbeli (bizonyos értelemben újbóli) elindulását is magával

3 A kutatás anyaga fragmentált formában maradt fenn, így nem tekinthető teljeskörű kutatási dokumentációnak, azonban így is meglehetősen részletes anyagról van szó, tudománytörténeti, módszertani, illetve elméleti vizsgálódásokhoz pedig kivételesen gazdag anyagnak tekinthető, ami a korból fennmaradt gyűjteményeket illeti (Filipkowski et al. 2017).

4 A kutatás 1974-ben kezdődött, és a kor kutatási gyakorlatának, illetve a kitűzött céloknak és a rendelkezésre álló eszközöknek és erőforrásoknak tükrében feltehetőleg legalábbis hosszú hónapokig, akár évekig is eltarthatott.

5 A magyar szociológia története – ahogy azt (Disz)kontinuitások – A magyar szociológia 1960 és 2010 között című 2020-ban megjelent hiánypótló kötetükben részletesen körüljárják Szabari Vera (szerk.) és szerzőtársai – felfogható fejlődési (és intézményesülési) kísérletek és szakaszok, illetve ezek megtörésének váltakozásaként, melyek leginkább a politikatörténeti korszakok mentén alakultak, így a mai szociológia megismerése szempontjából különös jelentőséggel bír az 1960-as években kezdődött, legutóbbi szakasz (Szabari 2020a).

6 Az itthoni „békét” pedig az tette lehetővé, hogy 1960 novemberében a kommunista és munkáspártok kanonizálták a békés egymás mellett élés elvét Moszkvában, mely a következőt jelentette: „*a szovjet blokk országainak, köztük Magyarországnak, nem a gazdaság és társadalom militarizálása felé kell haladniuk, továbbá, hogy a »nemzetközi helyzetnek« végre nem muszáj »egyre fokozódnia«*” (Révész 1997:130, idézi Szabari 2020a:27).

hozó politikai, társadalmi és gazdasági átalakulás része volt az értelmiségi rétegekkel való kiegyezés, amelynek kiemelt szerepe volt a Kádár-rendszer legitimációjában. Az SZKP XXII. kongresszusához kapcsolódó modernizációs célkitűzés a két világrendszer közötti „harcot” a „modernizációs kényszerben” határozta meg, ilyen módon lehetőséget biztosítva többek között a tudományos fejlődés számára (Kalmár 2014, idézi Szabari 2020a).

Az 1960-as évektől újrainduló szociológia amúgy is speciális helyzetben volt itthon: az 1956-os forradalom tapasztalata, illetve az évtizedet fémjelző gazdasági reformok bevezetése nyomán a központi vezetés számára is lényegessé vált az egyének vélekedésének közelebbi megismerése, mely feladatra alkalmasnak mutatkozott a modern szociológia eszköztára (Szabari 2020b, idézi Szabari 2020a).

Az 1960-as és 1970-es években Magyarországon azért is volt sajátos a szociológia helyzete, mert a többi humántudományhoz képest kevésbé kialakult és zárt (kevésbé professzionális) fogalomkészlettel és módszertani megfontolásokkal rendelkezett. Emiatt akadt egy kis mozgáster: a hivatalos ideológia mellett közszociológiai szerepet tölthetett be (Burawoy 2015, idézi Szabari 2020c) és a közbeszéd részévé válhatott (Kuczai 1991, idézi Szabari 2020c).

Ugyanakkor a szociológia „újraindítását” kívánóknak egy, a hatalomtól és a hatalom által képviselt dogmatikus marxista állásponttól független diszciplína megteremtéséhez kiindulásképp a történelmi materializmust és a marxista szociológiát kellett alapul venniük, hogy aztán a későbbiekben legitimálódhasson a marxista szociológiától független szociológia. Ekkor került sor saját módszertan kidolgozására, illetve arra, hogy az új tudomány művelői megismerkedhessenek és megismertethessék, elfogadtathassák magukat a szociológia nem marxista iskoláival (Filipkowski et al. 2017).

Tehát legfőképpen az 1970-es évek tekinthetők a magyar szociológia „újjászületését” hozó évtizedének. A megelőző időszak intézkedései és folyamatai voltaképpen előkészítették ezt a folyamatot. 1963-ban megalakult az MTA Szociológiai Kutatóintézete, és más szellemi műhelyekkel⁷ közösen elkezdődött a szociológiai gondolkodás, illetve kutatás. Korábban elképzelhetetlen mértékű szociológiai felmérés indult el ebben az évtizedben (Kovács–Lénárt–Szabari 2016). Ugyanakkor a politikai nyomás továbbra is jelen volt, így a magyar szociológia a professzionalizáció irányába „menekült”. A hazai szociológusok (Andorka 1970, Hankiss 1977, Losonczy 1977, Szalai 1972, Szelényi 1973, idézi Filipkowski et al. 2017) részletesebb diszciplináris és módszertani megközelítések kidolgozásával foglalkoztak elsősorban, ami egyrészt a szociológia mint tudományterület önállósodása, másrészt viszont a közbeszédből való visszavonulás felé mutatott. Az 1970-es években létrejött egyetemi szociológia tanszékek is a professzionalizációra fektetett hangsúly erősödését jelzik (Filipkowski et al. 2017).

A professzionalizáció tehát mint az intézményesülés lehetséges, megvalósítható módja került előtérbe. A hazai szakszociológiák kiteljesedése mellett – ami szintén az 1970-es, 1980-as évekre tehető – megfigyelhető a magyar mérési eredmények nemzetközi kutatásokkal való egybevetésének igyekezete, illetve különféle módszertani eljárások adaptálására⁸ tett kísérletek (Tibori 2020). Mindezen erőfeszítések legitimitást kívántak biztosítani az újonnan talajt kereső, a hatalom által inkább túrt, mintsem támogatott tudományterületnek.

⁷ Ilyen volt még a KSH, a Népművelési Intézet, az MTA Jogtudományi Intézete, a Magyar Rádió és Televízió Tömegkommunikációs Kutatóközpontja és a Pedagógiai Intézet is (Kovács–Lénárt–Szabari 2016:104).

⁸ Ezzel együtt – ahogy azt Tibori Timea (2020:168) kiemelte – az ebben az időszakban (1960–1976) keletkezett munkák elsősorban a hazai statisztikai, szociográfiai vizsgálatokból mint örökségből táplálóztak.

A KUTATÁS

A Munkáskutatások gyűjtemény egy Budapest nyolc gyárában⁹ végzett kutatás anyagait tartalmazza. Az 1974-től kezdődő úgynevezett életmód vizsgálatban összesen 1343 dolgozót kérdeztek meg. A dokumentáció tartalmaz minden interjúalanyhoz egy-egy aktát; néhány rövid, áttekintő jellegű elemzést; továbbá a kutatás előkészítéséhez és lebonyolításához kapcsolódó jegyzeteket és leírásokat a kutatásban résztvevők számára (pl. kitöltési útmutató). Az interjúalanyokhoz tartozó akták négyféle dokumentumot tartalmaznak:

1.) A kérdőívet, mely az alany társadalmi háttérét, iskolai végzettségét, jövedelmi és lakhatási helyzetét veszi számba. Sok kérdés foglalkozik a kulturális fogyasztás tárgyával, mikéntjével és mértékével, ahogyan az életmódbeli, illetve társadalmi státuszbeli változások is visszatérő témák.

2.) Az életútinterjú kivonatát, melyben olyan alapvető információk szerepelnek az interjúalannal kapcsolatban, mint az életkörülmények, a szülői háttér, az iskolázottság és a kulturalizáció mértéke (valamint az kérdező megjegyzései többek között arról, hogy mennyire „fejlett” az interjúalany kulturális fogyasztása és igényei).

3.) Egy gyakran nagyon hosszú, strukturált életútinterjút, melynek középpontjában a kulturális fogyasztási szokások és a mindennapi élet áll. Az interjúalanyokat részletesen megkérdezték élettörténeti és családi háttérükről, kapcsolataikról és általános társadalmi miliőjükéről. Az interjúban beszéltek gyerekkori és iskolai élményeikről, tanárokról és kulturális fogyasztásukról. A tág, általános témájú kérdések (pl. „rossz élettapasztalatok”) mellett az interjú másik fókuszja a „magaskultúrában” való részvétel – ez volt az egyetlen, a kutatók által értékesként elfogadott kulturális forma.

4.) A kérdőív és az interjú narratív összehasonlító elemzését az kérdező megjegyzéseivel kiegészítve arra vonatkozóan, milyen különbségek figyelhetők meg az adott alanynál az interjúban és a kérdőívben adott válaszok között, ami a kulturális javak fogyasztását illeti (Filipkowski et al. 2017).

A *Methodology*¹⁰ – Metodológia című dokumentumból¹¹ kiderül, hogy az interjúalanyokat a kérdőívben lekérdezettek közül választották ki, méghozzá a következő elgondolás alapján:

„[...]mintegy 200 munkás jelezte magáról a kérdőívben, hogy érdeklődik a humán kultúra iránt [...] Mivel a kérdőíves vizsgálat során azt is megtudtuk, hogy mi a művelődés tartalma, ezért tovább léptünk és azt tűztük ki célul, hogy megvizsgáljuk, mi lehet a művelődés oka, sarkallója, motivációja. Elhatároztuk, hogy a jelzett 200 ksz [kérdezett személy]-lyel életutat (sorsot) felfejtő mélyinterjút készítünk. A munkálatok során megvizsgáltunk 117 ksz [kérdezett személy]-t. A hiányzó 83 elköltözött vagy megtagadta a választást.”

A fent felsoroltakon kívül a gyűjteményben találunk még többféle kutatási háttéranyagot és gyorselemzést: kitöltési utasítást, interjúvázlatot, statisztikákat, keresztábrákat, összesítéseket, táblázatokat. A legtöbb dokumentum géppel írt; a gyorselemzések, táblázatok esetében rálehetünk néhány kézzel írottra is. Az összesen 630 elemet számláló kutatási gyűjtemény legnagyobb részét interjúleíratok és kérdőív-interjú összeha-

9 Ganz MÁVAG, egységenként: Ganz Mozdony, Ganz Kohászat, Ganz Vagon; Panyova, egységenként: Keltex (Kelenföldi Textilgyár), Pamutnyomó, Textilfestő; BRG (Budapesti Rádiótechnikai Gyár, később BRG Mechatronikai Vállalat, majd BRG Rádiótechnikai Gépgyár); Egyetemi Nyomda.

10 A dokumentum címe (mely az archívumban szereplő fájlnevben az angolnyelvű névadást a magyar megfelelővel egészíti ki) érdekes adalék a hazai szociológiai intézményesülési igyekezethez, mely a külföldi – főként, de nem kizárólag a nyugati – módszerek mellett ilyen apró elemekben is tetten érhető.

11 409_15_1_621 azonosítóval rendelkező fájl (<https://voices.tk.mta.hu/>).

sonlítások adják. Az interjúleiratokon és a többi felvételen is (néhány kivétellel) szerepel mind az interjúalany, mind pedig az interjút készítő személy teljes neve. A kutatásban interjúztak pszichológus-hallgatók, illetve a kutatást lebonyolító Népművelési/Művelődéskutató Intézet kötelékében dolgozók is, többek között: Csalog Zsolt, Pressing Lajos, Páli Judit, Somló András, Forgács Péter, Izinger Anna. Sok dokumentumon, köztük a néhány interjúleiraton is szerepel évszám, esetenként pontos dátum (év-hónap-nap) is, így valamennyire végigkövethető a hosszú, éveken át zajló, longitudinális kutatás menete.

KRITIKAI TÁRSADALOMTUDOMÁNY VAGY POLITIKAI KÉNYSZERPÁLYA? A MUNKÁSÉLETMÓD KUTATÁS A KOR TÜKRÉBEN

A '70-es években indult Munkáséletmód kutatást bizonyos fokig áthatották a belpolitikai kontroll okozta feszültségek, ugyanakkor – ahogy Szabari Vera (2020c:10) is hangsúlyozta – „nem beszélhetünk egyszerű társadalmi vagy politikai determinizmusról”. Jelen voltak a hazai szociológia intézményesülési kísérletének korabeli jellegzetességei: mind a professzionalizációra való törekvés, mind a külföldi, főként nyugati módszertani újítások átvételére irányuló igyekezet. A következőkben röviden felvázolom a közeget, melyben többek között a Munkáséletmód kutatás is létrejött. Mindezt a kutatásról és a kor tudományos életéről született írások tartalmának figyelembevételével mellett magának a kutatási dokumentáció egyes részletei segítségével teszem.

A kutatás az 1970-es évektől az 1990-es évekig létezett Népművelődési (később Művelődéskutató) Intézet keretei között zajlott (mely a – sokáig Aczél György nevével fémjelzett – Kultuszminisztérium háttérintézménye volt.¹² Az intézet története egybeesik a II. világháború utáni magyar szocializmus történetével, annak nagyobb eseményeivel, így tehát „változásai is híven követik a magyar szocializmus historikus fordulatait, olykor vezetési célokban, kutatási profilválasztásban vagy vállalt művészetideológiai feladatokban világosan tükrözik hazánk társadalomtörténeti jelentőségű eseményeit, a korszak kulturális, ideológia-történeti és esztétika-elméleti átalakulásait” (A. Gergely 1997:2).

Ugyanakkor, ahogy azt A. Gergely András (1997) is hangsúlyozta, ez nem jelentett ideológiai azonosulást a rendszerrel az intézet részéről, sokkal inkább egy összetett, „konfliktusos” viszonyról volt szó:

„Az Intézet illetően alkalmazkodása ugyanakkor nem egynemű ideologikus beállítottságot jelent [...] Az itt folyó kutatásokat áttekintve [...] megtalálhatók nyomai az ideologikus (marxista alapozású) kultúra-elmélet, az állami tervcélok szerinti művelődéspolitikai és mecenatúra, a népművészeti, népművelési és kultúra-koordinálási pártirányítás, a kultúra-finanszírozás sajátosan szocializmus-kori problémáinak, konfliktusainak. Ugyanakkor mind a különböző kutatási terepeken készülő mikrokörnyezeti helyszínrajzok, mind az esztétikai irányító szempontok, mind pedig az Intézet mint felügyeleti szerv egyúttal konfrontációs területei, ütközőpontjai lehettek az egyes értelmiségi és politikai törekvéseknek.” Továbbá „az Intézet, mint a kor több hasonló állami (akadémiai vagy minisztériumi) kutatóintézete, a kívánatos fejlődési modell érdekében és olykor a legfőbb pártpolitikusk meggyerése segítségével a méltóképpen preferált és művelődéskutatói központ jellegéből adódóan a kiemelten támogatott műhelyek egyike volt, de nem pártintézmény” (A. Gergely 1997:2,3,4).

A második világháború utáni Magyarországon az első nagy volumenű, átfogó, különböző társadalmi csoportokat érintő empirikus kutatások életmódkutatások voltak. A mindennapi élet tudományos vizsgálata kettős szerepet töltött be az 1970-es évek szocialista társadalmában. Egyrésztől valódi politikai választások híján a hatalom egyik eszköze volt, amellyel az állampolgárok szokásait és attitűdjeit lehetett vizsgálni, hogy így „javíthassák” a rendszert, ezáltal pedig közvetetten a „szocialista életmód” legitimizációját is szolgálhatta. Másrésztől

¹² Kezdetben H. Sas Judit, majd Sági Mária foglalkozott a témával, mindkettőjüktől értékes adományokat találunk az archívumban.

– egyfajta utólagos meglátásként – egyes kutatók szerint alkalmas kritikai eszköze is lehetett a hivatalos kommunikáció szerint nemlétező szegénység és depriváció felfedésének. A kutatás minisztériumi megrendelésre, párt- és állami finanszírozás révén valósult meg, ugyanakkor a kutatók relatív szabadságot élveztek a munkájuk során¹³ (Filipkowski et al. 2017). A kutatás témájának érdekesnek kellett lennie a hatalom, vagyis az állampárt számára is, és az is feltűnő, hogy a kutatás anyagában nem igazán találhatók kifejezetten politikai tartalmú kérdések vagy megjegyzések.

Ami az elméleti háttérrel és a módszert illeti, az 1960-as években a magyar szociológia többedik újrindulásakor a kutatók alapélménye a terepmunka volt. A különböző társadalmi rétegekben élők közötti eltérések (javakból való részesedés, életcélok, időbeosztás, munka, iskolázottság, lakóhely, környezet stb. tekintetében) együttes hatásából – összefüggésben az időfelhasználással és a jellemző tevékenységekkel – lehetett következtetni a kérdezettek életmódjára. Az életmód fogalmi megközelítése konszenzuális alapon történt: a magyar kutatók többségének értelmezésében a legtágabb keret az életmód kifejezés, és csak szűkebb csoportok tevékenységstruktúrájára utalva használták az életvilág vagy életstílus kifejezéseket. A KSH-t követve idővel más intézetek is alkalmazták az időmérést mint mérési technikát, mivel az *„jól illeszkedett a magyar empirikus szociológia fejlődéséhez, és hozzájárult a professzionalizálódáshoz”* (Tibori 2020:184).

Az itthoni vizsgálatok és módszerek jellemzően belesimultak a nemzetközi életmódkutatások irányzatába, illetve idővel *„egyre markánsabb elméletek születtek a fogyasztásról mint rétegeképző elemről”* (Tibori 2020:174), ilyen módon pedig a fogyasztási aspektus egyre érdekesebb lett a kutatók számára. Fontos kiemelni azonban, hogy az életmódkutatás mérési és kódolási módszerére, vagyis az időmérés-kutatás¹⁴ módszertanára tekinthetünk úgy is mint a magyar szociológia nemzetközileg legnagyobb hatású újítására a 20. századi szociológiában (Szalai 1978, idézi Szabari 2020c).

A kutatásban részt vevő kutatók elméleti írásaiból kirajzolódik, milyen fontos célkitűzés volt a szocialista társadalom „elérése”, bár számukra a szocialista társadalom elsősorban a magaskulturális értékek és tevékenységek szélesebb rétegekre kiterjesztésével volt egyenlő. Jelen kutatás esetében ez sok és részletes kérdőív- és interjúkérdést jelent (például a művelődési motivációra vonatkozó külön kérdések). A Kulturális fogyasztás gyűjtése kérdezettként¹⁵ című dokumentumban például az egyes kérdezettek lebonthatóan követhetjük végig, milyen fogyasztási szokásokkal rendelkezett az illető az olvasás, színház, film, zene, képzőművészet, rádió, tévé és újság kategóriákban. Egy-egy kérdezethez tartozó „úrlap” minden említett kategóriára vonatkozóan tartalmaz általánosabb tartalmú megjegyzéseket: *„Meghallgatom, de túlságosan nem vagyok oda érte”; „Az absztrakt művészetet nem szereti”;* vagy *„A zenét szereti, de nem érti”; „A csíkos könyveket nem szerette, butaságnak tartja, most Kínáról olvas könyvet”*. Emellett jellemző, hogy az interjúalany konkrét műveket, szerzőket, műfajokat is felsorol: *„Mesekönyv, May Károly, kalandregények, Biblia...”; „15 éve bérletük volt a József Attilába, sokat jártak, utoljára a Kaktusz virágát látták”*.

A kutatás alapján készült írások és helyenként maga a nyersanyag olvasása során is arra a következtetésre juthatunk, hogy a beatzene-hallgatás, a barátokkal töltött idő, vagy az olyan szabadidőeltöltési mód

13 Az intézet munkatársainak körét elsősorban elismert szociológusok alkották; alkalomadtán a demokratikus ellenzék néhány tagja interjúkészítőként vett részt a projektekben. A csoport ilyen módon politikai elköteleződés tekintetében vegyes, egyúttal pedig egyfajta védett környezet volt a kutatók számára (Filipkowski et al. 2017).

14 *„Az időmérés az életmódnak mint hierarchikus rendszerbe szervezett tevékenységstruktúrájának, illetve a konkrét tevékenységek vizsgálatára kialakított társadalomstatisztikai adatfelvételi és elemző eljárásoknak az összessége, valamint ezek felhasználásával a társadalmi időfelhasználásról nyert adatok, társadalmi jelzőszámokrendszere”* (www.ksh.hu/idofelhasznalas-idomerleg, idézi Tibori 2020:168)

15 409_15_1_623.pdf

mint a kertészkedés vagy a kézimunka a kutatás készítői szemében nem számítottak fontos kulturális tevékenységnek. Ezzel ellentétben a tanulással, ismeretszerzéssel töltött szabadidő pozitívumnak minősült, ahogyan a magaskultúra fogyasztása is kívánatos, és egyszersmind a szocialista kulturálódás legfőbb módja volt, célja pedig a munkásosztály tagjainak emancipálása (Filipkowski et al. 2017). A fent említett Kulturális fogyasztás gyűjtése kérdezettként című dokumentumban szerepelnek olyan kommentárok is, melyek arra utalhatnak, hogy a kérdezettek éreztek valamiféle nyomást a kulturálódás mikéntjét és mennyiségét illetően, amely a politikai kurzus elvárása is volt a mindennapokban („Rövidesen nyugdíjba megy, akkor fogja pótolni a lemaradásait”; „Nincs ideje képtárakba járni, sokat látott, de kevés maradt meg belőle”). Az ugyancsak tematikus egységekre (származás; a pályaválasztás; az egyes családtagok, velük való kapcsolat; munka stb.) bontott interjúelemzésekben – hasonlóan a fent említett dokumentumhoz – kategóriánként részletesen szerepelnek a művelődéssel, kultúrafogyasztással kapcsolatos információk. Az egyik alany esetében az elemző a következőket emeli ki: „Ha színházba megyek, az nekem mindig ünnep”, továbbá „Szégyenlem is mondani, hogy hosszú évek óta egyszer voltam”.

A KUTATÁS UTÓÉLETE

Az 1970-es években megindult nagy volumenű szociológiai felmérések közül többnek mindmáig kiemelkedő hatása van: ilyenek a rétegződés-kutatások, a Kemény István-féle szegénységkutatás és a belőle fakadó irányzatok, hullámok, valamint az életmódkutatások is. Kovács Éva és szerzőtársai (2016) megállapították, hogy bár a gyűjtemények¹⁶ története mindig egyedi, egyes gyűjtemények esetében megfigyelhetőek olyan sajátosságok, amelyek túlmutatnak a gyűjteményen és a kutató személyén. Az egyik ilyen sajátosság nem más, mint hogy „a nagy volumenű, általában vegyes módszertant alkalmazó kutatásokból általában vagy csak a kvantitatív eredmények kerültek napvilágra, vagy csupán egy-egy esettanulmány született az interjúkból, azok szisztematikus feldolgozása a kutatás alatt és után nem történt meg” (Kovács–Lénárt–Szabari 2016:104–105).

Az itt bemutatott kutatásból sem készült annak volumenét és részletességét híven tükröző írás, aminek több oka is lehet.¹⁷ Egy részük a kutatási dokumentáció jellegével van összefüggésben, mely tényező szorosan kapcsolódik a magyar szociológia intézményesülési folyamatának sajátosságaihoz. Az 1970-es években egyre erősödött a kvantitatív módszerek térhódítása. Az ilyen megközelítések „ritkán jutottak el az elméleti igényvel is fellépő társadalomkritikai publikációkig” (Kovács–Lénárt–Szabari 2016:109), ugyanakkor egy-egy kutatáson belül az élettörténeti interjúkkal kombinálva nehezen elemezhető együtttest alkotnak (Filipkowski et al. 2017). Emellett az is akadályt jelenthetett, hogy ilyen mennyiségű adat elemzése – főként a kor technikai lehetőségeit szem előtt tartva – önmagában is kihívás volt.

A politikai légkör is korlátokat szabott: a cenzúra mint állandó nyomás volt jelen, így sok kutatás esetében előfordult, hogy a kutatók csak kisebb szakmai közösségekben, munkatársaikkal, szakmabeliekkel osztották, oszthatták meg felfedezéseiket magánbeszélgetések során, illetve a kutatás ideje alatt a terepen. Az ilyen módon keletkezett szociológiai tudás mind a szakmai nyilvánosságba, mind a közéletbe nehezen és lassan szivárgott át, ami szakadékat teremtett a generációk közötti tudásátadásban (Kovács–Lénárt–Szabari 2016).

¹⁶ A hivatkozott szövegben a 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhelybe került gyűjtemények vannak előtérben.

¹⁷ Friesz-Kovács Kamilla doktori disszertációját H.Sas Judit 1978–1981 között zajlott kutatásából írta (2019), melynek az Orion gyár munkásai voltak az alanyai. A disszertációból készült monográfia 2021-ben jelent meg a Magyarország felfedezése sorozat tagjaként *Volt egyszer egy Orion... címmel*. Korábban a *Socio.hu Társadalomtudományi Szemlében* is jelent meg gyűjteménybemutató írása a szerzőnek a témában (Kovács 2015). H. Sas Judit kutatási gyűjteménye szintén a 20. Század Hangja Archívumban talált helyet.

A Munkáséletmód kutatás dokumentációja nem hiánytalan anyag, hiszen – éppen a tudomány informális működésével összefüggésben – évtizedekig állt dobozokban, mielőtt felfedezték volna, és addigra elvesztek egyes részei. Ettől függetlenül mind társadalom-, elmélet- és kutatástörténeti szempontból, mind pedig a módszertani elemzéseket tekintve rendkívül értékes forrásról van szó (Filipkowski et al. 2017).

HIVATKOZÁSOK

- A. Gergely A. (1997) Kultúra – közösség – társadalom: A Népművelési Intézet és a Művelődéskutató. MTA Politikatudományi Intézet, Etnoregionális Kutatóközpont. *Dokumentum-füzetek*; 4. Elérhető: <https://mek.oszk.hu/12100/12145/12145.pdf> [Letöltve: 2021-06-28].
- Filipkowski, P. – Gárdos J. – Kovács É. – Szabari V. (2017) Culture over Structure: The Heritage of Lifestyle Research in the 1970s in Hungary and Poland. *Stan Rzeczy [State of Affairs]*, 13(2), 147–170.
- Kovács É. (2018) A 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely első évtizede. *Szociológiai Szemle*, 28(1), 120–123.
- Kovács É. – Lénárt A. – Szabari V. (2016) (Fel)talált tudomány (Az 1971-es Kemény-féle reprezentatív cigánykutatás idején keletkezett kvalitatív szociológiai források utóélete). *Híd*, 11, 104–125.
- Kovács K. (2015) Az 1978–1981 közötti Orion kutatásról. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 5(2), 140–146.
- Szabari V. (2020a) A magyar szociológia főbb korszakai (1900–2010) – Folytonosság vagy megszakítottság? In Szabari V. (szerk.) *Diszkontinuitások: A magyar szociológia 1960 és 2010 között*. Budapest: Napvilág, 20–40.
- Szabari V. (2020b) Az 1960-as években intézményesülő magyar szociológia társadalmi és politikai környezete. *Korall*, 80, 79–100.
- Szabari V. (2020c) Bevezető. In Szabari V. (szerk.) *Diszkontinuitások: A magyar szociológia 1960 és 2010 között*. Budapest: Napvilág, 9–19.
- Tibori T. (2020) Álomból valóság – Életmód-elmélet és gyakorlat. In Szabari V. (szerk.) *Diszkontinuitások: A magyar szociológia 1960 és 2010 között*. Budapest: Napvilág, 20–40.